

४५३

श्रीचैतन्यकीर्तनधाम नवद्वीप

REFBK-0012206

श्रीचैतन्यकीर्तन
भारत दर्शन

सांस्कृतिक भारत दर्शन

राधा प्रथ सग्रहालय, ठाणे, स्वतंत्र

मुद्रांक. १६००२ वि. नं. १३१६९

०३६

REFBK-012206

आ नं द या त्री

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
दा. क्र. १२२०६
वि. शाखा (स्थल प्रत)

श्रीचैतन्यलीलाधाम

न व द्वी प

वोरा अँण्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रायव्हेट लिमिटेड
३ राउंड बिल्डिंग, काळबादेवी रस्ता, मुंबई २

श्री : ३१९ [६-६१]

© १९६१

वो रा अॅण्ड कंपनी
पब्लिशर्स प्रा. लि., मुंबई.

आवृत्ति पहिली : १९६१

किंमत ८० नये पैसे

प्रकाशक :

अ. ल. गाडगीळ
वोरा अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स
प्रायव्हेट लिमिटेड करितां
३ राउंड बिल्डिंग,
काळबादेवी रस्ता, मुंबई २.

मुद्रक :

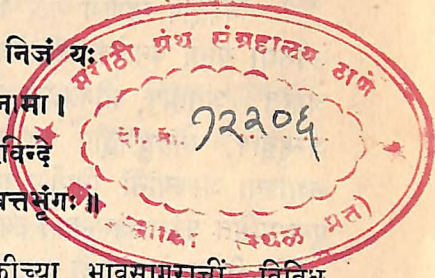
ज. श्री. टिळक,
केसरी मुद्रणालय,
५६८, नारायण पेठ,
पुणे २.

श्रीचैतन्यलीलाधाम

नवद्वीप

द्वितीय वृंदावन :

कालान्तरं भक्तियोगं निजं यः
प्रादुष्कर्तुं कृष्णचैतन्यनामा ।
आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे
गाढं गाढं लीयतां चित्तभृंगः ॥

भारताच्या इतिहासांत भगवद्भक्तीच्या भावसागराची विविध आंदोलने अनेकदां घडून आलीं. तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत घडलेलें भक्तीआंदोलन भक्तिसागराच्या लाटांना पंजाबपर्यंत पोचविण्याइतपत प्रबळ आणि व्यापक ठरलें. तसेंच व्यापक आंदोलन पंधराव्या शतकांत उत्तर भारतांत घडून आलें. आणि या काळांत भगवान् श्रीकृष्णाची लीलाभूमि मथुरा-वृंदावन भक्तीचें प्रबळ केन्द्र बनली. परंतु या कार्यास सर्वांत अधिक प्रेरणा मात्र गौरांगप्रभु श्रीकृष्णचैतन्यांपासून मिळाली. सामान्य जनतेचें जीवन प्रभावित करणारें जनतेचेंच महान् भक्ति-आंदोलन निर्माण करून समग्र उत्तर भारतास — विशेषतः बंगाल व ओरिसा राज्यांस — भक्तिरसांत डुंबवून टाकण्याचें मुख्य श्रेय महाप्रभु श्रीचैतन्य यांसच देण्यांत येतें. भक्तिरसाची जीवित मूर्ति, उदात्त मधुरभावाचें जाज्वल्य प्रतीक गौरांगप्रभु श्रीकृष्णचैतन्यदेव यांनीं नवद्वीपांत जन्म ग्रहण केला आणि वैष्णव धर्माच्या महान् उत्थानाचा प्रारंभहि यथेच केला. त्यांच्या जीवितकालांतच भक्तजन त्यांस भगवान् श्रीकृष्णाचा अवतार समजू लागले. विशेषतः राधा-कृष्णाचा संमिलित युगलावतार म्हणून त्यांची ख्याति झाली. म्हणूनच त्यांची विहारभूमि नवद्वीप यास पूर्वेकडील अपर वृंदावनाचें माहात्म्य प्राप्त झालें.

स्थान-परिचय :

नवद्वीप किंवा नदिया या दोन्ही नांवांनी ओळखले जाणारे हे पुण्यस्थल बंगाल राज्यांतील नदिया जिल्ह्याचे मुख्य शहर आहे. ते भागीरथी नदीच्या पश्चिम तीरावर वसलेले असून धार्मिक यात्रिकांस ' नवद्वीप धाम ' या नांवाने अधिक परिचित आहे.

नवद्वीप म्हणजे नऊ बेटांचा समाहार. स्वर्धुनि गंगेच्या शाखा व उपनद्या यांनी बनलेली ही नऊ द्वीपे आज मात्र केवळ नांवांनीच माहित आहेत. अंतर्द्वीप, सीमंतद्वीप, गोद्रुमद्वीप, मध्यद्वीप, कोलद्वीप, ऋतुद्वीप, जन्हुद्वीप, मोहद्रुमद्वीप आणि रुद्रद्वीप अशी ती नऊ द्वीपे होत. नद्यांच्या जाळ्यांनी निर्माण झालेले हे स्वतंत्र नऊ भूविभाग कदाचित एकशासित प्रदेश असल्याने त्यांची संहिति नवद्वीप या एकवचनी नांवाने उल्लेखिली जाऊ लागली असावी.

आजचे नवद्वीप एक छोटे नगर असले, तरी प्राचीन नवद्वीप नगराचा घेर सोळा कोसांचा होता असे सांगतात. नंतरच्या काळांत त्याचा बहुतांशी भाग गंगेने आपल्या विशाल उदरांत सामावून घेतला. त्यामुळेच प्राचीन नवद्वीपांतील विशिष्ट पुण्यस्थळांच्या आजच्या निश्चित स्थानांसंबंधी एकवाक्यता दिसत नाही. गौडीय मठाचे संस्थापक श्रीभक्तिविनोद ठाकूर यांच्या मतेहि वर्तमान नवद्वीप हे नवद्वीप नसून मायापूर हेच खरे ' नवद्वीप धाम ' होय. त्यांच्या मते आजचे नवद्वीप हे पूर्वीचे रामचंद्रपूर होय. या मायापुरास जाण्यासाठी ' नवद्वीप धाम ' येथून गंगा उतरून पलीकडे जावे लागते. वर निर्देशिलेल्या नऊ द्वीपांपैकी कांहींची नावे धारण करणारी स्थळे आजही जवळपास आहेत. सीमन्तद्वीप, गोद्रुमद्वीप, माजदा (मध्यद्वीप) आणि कुलिया (कोलद्वीप) हीं तशीं स्थाने होत.

मायापुराच्या गौडीय मठाचे अनुयायी वगळल्यास श्रीचैतन्यप्रभूचे अनुयायी मात्र वर्तमान नवद्वीपासच ' नवद्वीप धाम ' समजतात. धार्मिक यात्रिकांची महत्त्वाची श्रद्धा-मंदिरे येथेच आहेत.

महान् तीर्थस्थान :

भागीरथीच्या तीरावर हें क्षेत्र असल्याने त्याचें तीर्थमाहात्म्य स्वतंत्रपणें न सांगतांहि समजणारें आहे. नदिया जिल्ह्याचा साराच भू-प्रदेश सुरसरित् गंगेच्या पवित्र उपनद्यांनीं व्यापलेला आहे. बंगाल्यांत गंगेच्याच दोन प्रधान धारा पद्मावती व भागीरथी या स्वतंत्र नांवांनीं सागरास मिळतात. नवद्वीपावरून 'भागीरथी' नामक मूळ गंगेचीच धारा वहात जाऊन गंगासागरास मिळते.

साक्षात् विष्णुपादोदकापासून निर्माण झालेली आणि महेश्वरानें मस्तकीं धारण केलेली गंगा 'प्रधानं सर्वतीर्थानाम्' म्हणून पं. जगन्नाथानें स्तवली असून महाभारतांतहि —

‘ न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ’

या शब्दांत तिचें तीर्थमहिमान सांगितलेलें आहे.

पावन नदी, सरोवर अथवा सागर यांच्या तीरावरील पवित्र यात्रा-केंद्रास सामान्य अर्थानें तीर्थ ही संज्ञा आहे. तरीहि तपोराशि ऋषि-मुनींचा अथवा परम भगवद्भक्तांचा संपर्कच अशा स्थानास तीर्थत्व देत असतो.

वैष्णव संकीर्तन (प्राचीन चित्रावरून)

नवद्वीप या सर्व अर्थानीं महान् तीर्थ आहे. पुण्यतोया भागीरथीचा पावन तीर-प्रदेश, कृष्णावतार गौरांगप्रभुंची लीलाभूमि, परम भागवतांचें

निवासस्थान आणि आराध्यदैवतांची मंदिरे ! या सर्व कारणांमुळेच ' नवद्वीप धाम ' वैष्णवांचे परम महातीर्थ गणले जाते.

पूर्वेतिहास :

वस्तुतः नवद्वीप हे ऐतिहासिक शहर आहे. पाल राजांच्या निवासस्थानांचे भग्न अवशेष आजही येथे पहावयास मिळतात. वंग देशाच्या सुप्रसिद्ध सेनवंशीय राजांचे तर हे राजधानीचे शहर होते. इ. सनाच्या बाराव्या शतकांत सेन राजांनी आपली राजधानी गौरहून येथे आणली. भागीरथीच्या प्रसन्नपावन सान्निध्यासाठी महाराजा लक्ष्मणसेनाने आपला राजप्रासाद ऐन गंगातीरी बांधला होता. त्याचेही अवशेष येथे दाखविण्यांत येतात. याच लक्ष्मणसेनाने आपल्या पित्याच्या स्मरणार्थ विशाल तलाव बांधला. त्याच्या पित्याचे नांव बल्लाळसेन. म्हणून या तलावासहि ' बल्लाळ दिधी ' म्हणतात. या तलावासच पवित्र तीर्थकुंडाचे महत्त्व प्राप्त होऊन हल्ली त्यास ' पृथुकुंड ' म्हणूनहि संबोधण्यांत येते. नवद्वीप धामाहून गंगा पार करून ' मायापूर ' भागांत गेल्यावर तेथे पहावयास मिळणारे हे ' पृथुकुंड ' आजही गुणज्ञ सेन सम्राटांच्या स्मृति जागवीत आहे.

बल्लाळसेन मोठा विद्यासंपन्न राजा असून अनेक धर्मशास्त्रीय ग्रंथांचा कर्ता म्हणून इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. ' आचारसागर ', ' प्रतिष्ठासागर ', ' दानसागर ' आणि ' अद्भुतसागर ' ह्या ग्रंथांची त्याने रचना केली. ' अद्भुतसागर ' हा त्याचा अखेरचा ग्रंथ अपूर्ण राहिला, तो पित्याचे धवल यश वृद्धिंगत करणाऱ्या त्याच्या कीर्तिशाली पुत्राने — सम्राट् लक्ष्मणसेनाने — पूर्ण केला.

विद्यासंपन्न व गुणज्ञ लक्ष्मणसेनाने आपल्या राजसभेत अनेक विद्वद्रत्नांचा संग्रह केला होता. ' ब्राह्मणसर्वस्वा ' सारख्या विख्यात धर्मग्रंथांचा कर्ता महापंडित हलायुध, ' गीत-गोविंद ' काव्याने रसिक-हृदयांवर मोहिनी टाकणारा जयदेव, ' पवनदूता ' चा कर्ता धार्या, आणि कविवर उमापति यांनी व यांच्यासारख्या अन्य कवि-पंडितादींनी लक्ष्मणसेनाची राजसभा विलसत होती.

परंतु थोड्याच अवधीनंतर जगज्जयी इस्लामी आक्रमणानें येथील हिंदु साम्राज्याचाहि ग्रास घेतला. सेन नृपांस विक्रमपुरास स्थलांतर करावें लागलें. इ. स. ११९८ पासून इ. स. १७५७ च्या प्लासीच्या युद्धापर्यंत नवद्वीप इस्लामांच्याच शासनाखालीं होते. पण आश्चर्य असें कीं, ज्यांच्या पाशवी आक्रमणांनीं नालंदा, विक्रमशीला यांसारखीं महान् विद्यापीठें धुळीला मिळविलीं, त्यांच्याच शासनकालांत नवद्वीप येथील विद्यापरंपरा कायम राहिली; एवढेंच नव्हे, तर ती उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होऊन इसवी सनाच्या चौदाव्या व पंधराव्या शतकांत नवद्वीप पूर्व भारतांतील महान् विद्यापीठ गणलें जाऊं लागलें.

नव्य न्यायाचें विद्यापीठ :

संस्कृत विद्येचें अध्ययन-अध्यापन नवद्वीपांत पूर्वापार चालत आलेलें होतेंच. तथापि येथील बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांस विशिष्ट विद्या-शाखांच्या पारंगततेसाठीं मिथिला, काशी, विक्रमशीला यांसारख्या दूरच्या विद्यापीठांचा आश्रय घ्यावा लागे. मिथिला विद्यापीठ हें तर न्याय-दर्शनाचें सर्वश्रेष्ठ विद्यापीठ गणलें जाई. तथापि नवद्वीपाच्या एका महान् सुपुत्रानें आपल्या प्रकाण्ड पांडित्यामुळें आपल्या जन्मभूमीस पूर्वेकडील महान् विद्यापीठाचें गौरवस्थान प्राप्त करून दिलें आणि मिथिलेच्या विद्यापीठाहूनहि नवद्वीपाची नव्य न्यायाचें महान् विद्यापीठ म्हणून अधिक स्थाति झाली.

नवद्वीपास हा गौरव **वासुदेव सार्वभौम** यानें प्राप्त करून दिला. यानें आपल्या जन्मभूमींत उपलब्ध होणारें ज्ञान संपादन केलें आणि वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी न्यायशास्त्राचें अधिक अध्ययन करण्यासाठीं मिथिलेस जाऊन विख्यात् पंडित पक्षधर मिश्र यांचें शिष्यत्व स्वीकारलें. पारिन्यायशास्त्र म्हणजे भारतीय तर्कशास्त्र. न्यायाच्या जुन्या प्रणालींत षोडश पदार्थांच्या विवेचनास प्राधान्य होतें. पण गंगेशानें 'तत्त्वचिंतामणि' ग्रंथ लिहून प्रमाणमीमांसात्मक नवी धारा सुरू केली होती. म्हणूनच मिथिला नव्य न्यायाचें प्रधान पीठ मानलें जात होतें. तथापि वासुदेव मिथिलेस आला त्या वेळीं मिथिलेच्या पंडितांत गर्वभावनेमुळें संकुचित स्वार्थवृत्तीचा उदय झाला होता. ते अध्ययनास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस

न्यायग्रंथांच्या प्राति करून घेण्यासाठी अनुज्ञा देईनासे झाले होते. कुशाग्र-बुद्धि वासुदेवानें पक्षधर मिश्रांजवळ न्यायाचें सांग अध्ययन करून 'सार्वभौम' ही पदवी संपादन केली खरी, पण 'न्यायकुसुमांजलि' व 'तत्त्व-चिंतामणि' हे जे दोन ग्रंथ पांडित्याची कसोटी म्हणून मानले जात, त्यांच्या नकला त्यास करून घेतां येईनात. तेव्हां या पठ्यानें ते दोन महान् ग्रंथ मुखोद्गतच करून टाकले. नंतर वासुदेव सार्वभौम गुप्तपणें काशीस निघून गेला. तेथें त्यानें वेदान्ताचें अध्ययन केलें. तेथील अध्ययन परिपूर्ण झाल्यावर स्वभूमि नवद्वीप येथें येऊन अध्यापनकार्य आरंभतांच दूरदूरचे बुद्धिमान् शिष्य मोठ्या संख्येनें नवद्वीपास एकत्र येऊं लागले आणि वासुदेव सार्वभौमाच्या प्रयत्नानें नव्य न्यायाचें नवें विद्यापीठच तेथें सुरू झालें. इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकाचा अंत आणि सोळाव्या शतकाचा आरंभ हा वासुदेव सार्वभौम यांचा काळ होय. बंगालच्या अनेक महापुरुषांच्या गुरुत्वाचा सन्मान प्राप्त करण्याचें भाग्य यांना लाभलें. नैयायिक-शिरोमणि रघुनंदन, शाक्त तंत्रांचा सुप्रसिद्ध विवेचक तांत्रिक कृष्णानंद आणि गौरांगप्रभु श्रीचैतन्य हे सर्व सार्वभौम भट्टाचार्य यांचेच शिष्य होत.

वंगीय नैयायिकांमध्ये रघुनाथ भट्टाचार्य यांच्यासारखा धुरंधर तार्किक कोणी झाला नाही. इ. स. १४७७ मध्ये नवद्वीप येथेंच अत्यंत दरिद्री ब्राह्मणकुलांत याचा जन्म झाला. बालपणीच याची कुशाग्रबुद्धि प्रगट झाली. एकदां आईनें चूल पेटविण्यासाठीं यास विस्तव आणण्यास सांगितलें. विस्तव आणण्यास यानें बरोबर कांहींच साधन घेतलें नव्हतें. विस्तव देणाऱ्या व्यक्तीनें याचक वृत्तीबद्दल धडा देण्याच्या दुष्ट हेतूनें जळता निखारा याच्या हातांतच देऊं केला. पण या बुद्धिमान् मुलानें झटकन् वाकून जमिनीवरील पसाभर वाळू हातीं घेऊन तिच्यावर तो निखारा स्वीकारला. वासुदेव सार्वभौम यांनीं दुरून ही गोष्ट पाहिली आणि बाल रघुनाथाच्या बुद्धीनें प्रभावित होऊन आपण होऊन त्यास शिकविण्यास आरंभ केला. रघुनाथानें दीर्घ परिश्रमानें वासुदेव सार्वभौम यांच्या हाता-खालीं अध्ययन केलें व नदियाच्या विद्वन्मंडळीकडून 'शिरोमणि' ही उपाधि प्राप्त केली. त्यानंतर वासुदेव सार्वभौम यांच्या सांगण्यावरून मिथिलेस

जाऊन वृद्ध नैयायक पक्षधर मिश्र यांचोहि मार्गदर्शन यानें स्वीकारलें. रघुनाथ शिरोमणि याचा 'दीधिति' नामक ग्रंथ गंगेशाच्या 'तत्त्वचिंतामणी'-वरील विवरणात्मक आणि विवेचनात्मक टीका-ग्रंथ असला तरी कालांतरानें मूल ग्रंथाप्रमाणेंच पांडित्याची निकषघ्रावा बनण्याचा गौरव त्यास प्राप्त झाला. तो ग्रंथ रमणीय कल्पना, मूलभूत स्वतंत्र विचार आणि अकुंठित करणारा युक्तिवाद यांचें भांडारच आहे. पुढें नवद्वीपांत रघुनाथ शिरोमणीचा शिष्य **मथुरानाथ 'तर्कवागीश'** म्हणून कीर्ति पावला. तथापि रघुनाथा-नंतर प्रायः त्याच्याच ग्रंथांवर टीकालेखन सुरू झालें. मथुरानाथ (१५७०), जगदीश (१६२५) आणि गदाधर (१६५०) यांची अशा टीका, ग्रंथकारांत प्रामुख्याने गणना होते. यांपैकीं गदाधराची 'गदाधरी-टीका अधिक विद्वन्मान्य झालेली आहे.

विद्यादानाची अखंडित परंपरा :

अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत येथील ज्ञानदानाची परंपरा अखंडित चालत आली होती, याचें उत्कृष्ट गमक प्रो. काँवेल यांनी केलेल्या वर्णनांत आढळते. १८६७ सालीं नदियास त्यांना काय दिसलें याबद्दल ते लिहितात, " ... केवळ पांडित्य दाखविणें हा आचार्यांचा हेतु दिसत नव्हता, तर शंकांचें निरसन करण्याकडे त्यांचें लक्ष होतें. मोठा श्रोतृसमुदाय समोर जमिनीवरच बसला आहे, आचार्यांचे शब्द ऐकण्यास तो मोठा उत्कंठित आहे आणि आचार्य देखील न्यायशास्त्रांतील कोठल्याशा गहन भागाचा कीस पाडून उलगाडा करीत आहेत ! माझ्या-सारख्या युरोपियनाचें मस्तक ऐकण्यानेच गरगरूं लागतें, पण श्रोतृवृंद मात्र मोठ्या आनंदानें तें ऐकत बसला आहे व आनंद लुटीत आहे ! विद्यार्थ्यांत वयस्कर पिकलीं पानेंहि दिसत आहेत ! ”

इसवी सनाच्या एकोणिसाव्या शतकाच्या अगदीं अंतीं म्हणजे नवद्वीप विद्यापीठाच्या अलीकडच्या इतिहासांतहि एक मोठा संस्मरणीय प्रसंग घडला. आजन्म साहित्यशास्त्राची उपासना करणाऱ्या पंडितांची साहित्य परिषद नवद्वीप येथें भरलेली होती. परिषदेचें अध्यक्षस्थान एका प्रौढ वयाच्या महापंडितानें भूषित केलें होतें. एवढ्यांत एका बावीस वर्षांच्या तेजस्वी

न्यायग्रंथांच्या प्राति करून घेण्यासाठी अनुज्ञा देईनासे झाले होते. कुशाग्र-बुद्धि वासुदेवानें पक्षधर मिश्रांजवळ न्यायाचें सांग अध्ययन करून 'सार्वभौम' ही पदवी संपादन केली खरी, पण 'न्यायकुसुमांजलि' व 'तत्त्व-चिंतामणि' हे जे दोन ग्रंथ पांडित्याची कसोटी म्हणून मानले जात, त्यांच्या नकला त्यास करून घेतां येईनात. तेव्हां या पठ्यानें ते दोन महान् ग्रंथ मुखोद्गतच करून टाकले. नंतर वासुदेव सार्वभौम गुप्तपणें काशीस निघून गेला. तेथें त्यानें वेदान्ताचें अध्ययन केलें. तेथील अध्ययन परिपूर्ण झाल्यावर स्वभूमि नवद्वीप येथें येऊन अध्यापनकार्य आरंभतांच दूरदूरचे बुद्धिमान् शिष्य मोठ्या संख्येनें नवद्वीपास एकत्र येऊं लागले आणि वासुदेव सार्वभौमाच्या प्रयत्नानें नव्य न्यायाचें नवें विद्यापीठच तेथें सुरू झालें. इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकाचा अंत आणि सोळाव्या शतकाचा आरंभ हा वासुदेव सार्वभौम यांचा काळ होय. बंगालच्या अनेक महापुरुषांच्या गुरुत्वाचा सन्मान प्राप्त करण्याचें भाग्य यांना लाभलें. नैयायिक-शिरोमणि रघुनंदन, शाक्त तंत्रांचा सुप्रसिद्ध विवेचक तांत्रिक कृष्णानंद आणि गौरांगप्रभु श्रीचैतन्य हे सर्व सार्वभौम भट्टाचार्य यांचेच शिष्य होते.

वंगीय नैयायिकांमध्ये रघुनाथ भट्टाचार्य याच्यासारखा धुरंधर तार्किक कोणी झाला नाही. इ. स. १४७७ मध्ये नवद्वीप येथेंच अत्यंत दरिद्री ब्राह्मणकुलांत याचा जन्म झाला. बालपणींच याची कुशाग्रबुद्धि प्रगट झाली. एकदां आईनें चूल पेटविण्यासाठीं यास विस्तव आणण्यास सांगितलें. विस्तव आणण्यास यानें बरोबर कांहींच साधन घेतलें नव्हतें. विस्तव देणाऱ्या व्यक्तीनें याचक वृत्तीबद्दल धडा देण्याच्या दुष्ट हेतूनें जळता निखारा याच्या हातांतच देऊं केला. पण या बुद्धिमान् मुलानें झटकन् वाकून जमिनीवरील पसाभर वाळू हातीं घेऊन तिच्यावर तो निखारा स्वीकारला. वासुदेव सार्वभौम यांनीं दुरून ही गोष्ट पाहिली आणि बाल रघुनाथाच्या बुद्धीनें प्रभावित होऊन आपण होऊन त्यास शिकविण्यास आरंभ केला. रघुनाथानें दीर्घ परिश्रमानें वासुदेव सार्वभौम यांच्या हाता-खालीं अध्ययन केलें व नदियाच्या विद्वन्मंडळीकडून 'शिरोमणि' ही उपाधि प्राप्त केली. त्यानंतर वासुदेव सार्वभौम यांच्या सांगण्यावरून मिथिलेस

जाऊन वृद्ध नैयायिक पक्षधर मिश्र यांचेहि मार्गदर्शन यानें स्वीकारलें. रघुनाथ शिरोमणि याचा 'दीधिति' नामक ग्रंथ गंगेशाच्या 'तत्त्वचिंतामणी'-वरील विवरणात्मक आणि विवेचनात्मक टीका-ग्रंथ असला तरी कालांतरानें मूल ग्रंथाप्रमाणेंच पांडित्याची निकषघ्रावा बनण्याचा गौरव त्यास प्राप्त झाला. तो ग्रंथ रमणीय कल्पना, मूलभूत स्वतंत्र विचार आणि अकुंठित करणारा युक्तिवाद यांचें भांडारच आहे. पुढें नवद्वीपांत रघुनाथ शिरोमणीचा शिष्य **मथुरानाथ 'तर्कवागीश'** म्हणून कीर्ति पावला. तथापि रघुनाथानंतर प्रायः त्याच्याच ग्रंथांवर टीकालेखन सुरू झालें. मथुरानाथ (१५७०), जगदीश (१६२५) आणि गदाधर (१६५०) यांची अशा टीका, ग्रंथकारांत प्रामुख्याने गणना होते. यांपैकी गदाधराची 'गदाधरी-टीका अधिक विद्वन्मान्य झालेली आहे.

विद्यादानाची अखंडित परंपरा :

अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत येथील ज्ञानदानाची परंपरा अखंडित चालत आली होती, याचें उत्कृष्ट गमक प्रो. कौवेल यांनीं केलेल्या वर्णनांत आढळते. १८६७ सालीं नदियास त्यांना काय दिसलें याबद्दल ते लिहितात, " ... केवळ पांडित्य दाखविणें हा आचार्यांचा हेतु दिसत नव्हता, तर शंकांचें निरसन करण्याकडे त्यांचें लक्ष होतें. मोठा श्रोतृसमुदाय समोर जमिनीवरच बसला आहे, आचार्यांचे शब्द ऐकण्यास तो मोठा उत्कंठित आहे आणि आचार्य देखील न्यायशास्त्रांतील कोठल्याशा गहन भागाचा कीस पाडून उलगडा करीत आहेत ! माझ्या-सारख्या युरोपियनाचें मस्तक ऐकण्यानेच गरगरूं लागतें, पण श्रोतृवृंद मात्र मोठ्या आनंदानें तें ऐकत बसला आहे व आनंद लुटीत आहे ! विद्यार्थ्यांत वयस्कर पिकलीं पानेहि दिसत आहेत ! ”

इसवी सनाच्या एकोणिसाव्या शतकाच्या अगदीं अंतीं म्हणजे नवद्वीप विद्यापीठाच्या अलीकडच्या इतिहासांतहि एक मोठा संस्मरणीय प्रसंग घडला. आजन्म साहित्यशास्त्राची उपासना करणाऱ्या पंडितांची साहित्य परिषद नवद्वीप येथें भरलेली होती. परिषदेचें अध्यक्षस्थान एका प्रौढ वयाच्या महापंडितानें भूषित केलें होतें. एवढ्यांत एका बावीस वर्षांच्या तेजस्वी

युवकानें सभास्थानीं पदार्पण केलें. उच्चस्थानीं विराजमान झालेल्या अध्यक्षकाडे अंगुलिनिर्देश करून 'अध्यक्ष कोण आहेत ?' यासंबंधीं त्यानें बरोबर असलेल्या दुसऱ्या पंडिताजवळ पृच्छा केली. अध्यक्षमहाशयांच्या ध्यानींहि त्याचा प्रश्न आला आणि त्यांनीं मोठ्या आढ्यतेनें स्वपरिचय पद्यांतच सांगितला —

सत्वरकवितासविता

गौडोऽहं कश्चिदम्बिकादत्तः ॥

हा आत्मश्लाघायुक्त परिचय ऐकतांच त्या तेजस्वी तरुणानेंहि —

गणपतिरिति कविकुलपतिर्

अतिदक्षो दाक्षिणात्योऽहम् ॥

असा पद्यांतच आपला परिचय करून दिला. झालें ! दोघांची काव्यस्पर्धाच सुरू झाली ! कूटप्रश्न, समस्यापूर्ति, श्लोकरचना, काव्य-चर्चा, रसचर्चा या प्रकारचा पांडित्यसंघर्ष सुरू झाला नि सभा मंत्रमुग्ध होऊन ऐकू लागली ! अखेर तरुण पांडिताचा विजय झाल्याचें परिषदेनें घोषित केलें. महापांडित अंबिकादत्तांनींहि त्याचा स्वतः गौरव केला आणि नवद्वीपांतील सर्वश्रेष्ठ पांडितांनीं त्यास 'काव्यकंठ' ही बहुमानाची पदवी देऊन प्रशंसिलें. नंतरच्या काळांत हाच तेजस्वी तरुण 'मूर्तिमान् वेद-पुरुष', 'काचन दैवी विभूति', 'कविसार्वभौम' अथवा 'मंत्रमूर्ति', म्हणून ख्याति पावला. पंचविसांहून अधिक संस्कृत ग्रंथांचा कर्ता, योगि-भूषण रमण महर्षींचा सच्छिष्य, महान् दाक्षिणात्य पांडित वसिष्ठ गणपति मुनि म्हणजेच तो नवद्वीपानें 'काव्यकंठ' म्हणून गौरविलेला तरुण पांडित होय.

नवद्वीपीय पांडितांनीं गौरवून दिलेली उपाधि आजहि भारतीय विद्वन्मंडलांत बहुमानाची गणली जात असते.

श्रीचैतन्यकालीन स्थिति :

अशा प्रकारें अलीकडच्या काळापर्यंत विद्यानगरी म्हणून गाजलेलें नवद्वीप श्रीचैतन्यांच्या काळांत विशेषच ख्याति पावले होते हें वर

निर्देशिलेंच आहे. त्या वेळीं तेथें किमान ५० तरी 'टोल' किंवा पाठशाला होत्या. वासुदेव सार्वभौम भारताच्या दूरदूरच्या प्रदेशांतून विद्यार्थिवृंदास आकृष्ट करित होतेच. याखेरीज रामचंद्र सार्वभौम, विद्यावागीश, महेश्वर, नीलांबर चक्रवर्ति, अद्वैताचार्य, गंगादास यांसारखे सुविख्यात पंडितहि त्याच काळांत नवद्वीपाचा कीर्तिसुगंध दूर दूर फैलावीत होते. तथापि विद्यादानाहून फारच महत्तर कार्य या भूमीस साधावयाचें होतें.

पांडित्य-प्रदर्शन, शास्त्रार्थ आणि कडाक्याचे वादविवाद यांतच कृतकार्यता मानली जात होती. ठराविक क्रियाकलापांतच धर्मसर्वस्व आहे, अशी समजूत पंडितांतहि दृढ झालेली दिसत होती. जातिजातींत उच्चनीचतेचा, भेदभावनेचा कळस झालेला होता. त्यांतहि बौद्ध आणि शाक्त तांत्रिकांच्या वामाचारी उपासनेचा मोठाच पगडा बंगालच्या संपूर्ण प्रदेशावर होता. मद्य-मांस-मैथुनादि पंच मकारांच्या उपासनेमुळें हिंसा, अनाचार, व्यभिचार यांना धर्मप्रतिष्ठा मिळून समाजाचे नैतिक बंध पूर्णतः शिथिल झाले होते. उच्चवर्णीयांची शुष्कवादपरायणता समाजाचे धार्मिक नेतृत्व करण्यास पूर्णतः असमर्थ होती. निम्न जातींतील व खालच्या वर्गांतील जनता उच्चवर्णीयांकडून सदैव अपमानित व तिरस्कृत होत आलेली असल्यानें वामाचाराच्या पंजांत सांपडत होती. सामान्य जनतेच्या अधो-गतीची तर नीट कल्पनाहि करवत नव्हती.

खरें म्हटलें तर, एकमेव भगवत्प्रेमावर अधिष्ठित असलेल्या सर्व-संग्राहक आणि सत्त्वशील वैष्णव भक्तीचा इसवी सनाच्या दहाव्या शतकांतच पूर्वेस उदय झालेला होता. भुवनेश्वराचें अनंतवासुदेव-मंदिर त्याच वेळीं उभारलें गेलें होतें. कृष्णप्रीतीचीं मधुरगीतें गाणारा जयदेव बाराव्या शतकांत होऊन गेला होता. त्याच्या 'गीत गोविंदा' बरोबरच चंडिदास आणि विद्यापति (पंधरावें शतक) यांचीं भक्तिगीतेंहि लोक-प्रिय झालेलीं होती. पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी कीं, सर्वरूढ वामाचारी उपासनेनें सत्त्वशील शुद्ध वैष्णवभक्ति चैतन्यपूर्वकाळांत उपहासाचा विषय बनली होती आणि असून नसल्यासारखीच झाली होती. अशा भयावह धर्मग्लानीच्या काळांत नवद्वीपाच्या पुण्यपावन भूमीनें श्रीचैतन्य-प्रभूस जन्म दिला आणि लोकोद्धाराचें महान् कार्य सिद्धीस नेलें.

‘ नवद्वीप धाम ’ येथे असलेली विविध मंदिरे प्रमुखतः श्रीचैतन्य देवांच्याच पुण्यस्मृति जागवीत असल्याने त्यांची जीवनलीला त्रोटक रूपाने समजून घेणे आवश्यक आहे.

चैतन्यप्रभूंचा जन्म :

श्रीचैतन्यप्रभूंचे पूर्वज मूळचे सिल्हट (आसाम) येथील निवासी. तेथून जगन्नाथ मिश्र संस्कृत विद्येच्या प्राप्तीसाठी नवद्वीपास आले आणि ‘पुरंदर’ ही पदवी संपादन केल्यावर नवद्वीपांतील विख्यात पंडित श्रीनीलांबर चक्रवर्ति यांच्या शचीदेवी नामक कन्येशीं त्यांनीं विवाह केला. ते मायापूर मोहोल्ल्यांत घर करून राहू लागले. या मिश्र दंपतीसच गौरांगप्रभूस जन्म देण्याचें परम भाग्य लाभलें.

श्रीकृष्णचैतन्यांचा जन्म १८ फेब्रुवारी १४८६ सालीं फाल्गुनी पौर्णिमेस चंद्रग्रहणाच्या पर्वकालीं झाला. त्या वेळीं संपूर्ण नदिया नगर आणि जगत्पावनी गंगेचे सर्व घाट ‘हरि बोल, हरि बोल !’ ह्या गजरानें डुमडुमून गेले होते. जणुं हरिसंकीर्तनाच्या भावी महान् कार्याचा बालकाच्या जन्मसमयीच असा सूत्रपात झाला.

बालपण :

मुलगा अत्यंत तेजस्वी गौर वर्णाचा असल्याने नामकरणापूर्वी-पासूनच त्यास गौर किंवा गौरांग संबोधलें जाऊ लागलें. असें सांगतात की, गौरांग लहानपणीं अत्यंत रडे. एकदां त्याच्या आईनें त्रस्त होऊन हरिभजन म्हणण्यास आरंभ केला :

हरि हरि बोल, बोल हरि बोल

मुकुंद माधव गोविंद बोल ॥

आश्चर्य असें की, तत्काळ रडणें थांबवून हा तान्हा मुलगा एकाग्रतेनें तें भजन ऐकू लागला. तेव्हांपासून त्याचें रडणें थांबण्यास शचीमाता आणि शेजारणी स्त्रिया हाच उपाय अवलंबू लागल्या.

मुलगा चार महिन्यांचा झाल्यावर त्याचें नामकरण करण्यांत आलें आणि जन्मनक्षत्रानुसार ‘विश्वंभर’ असें नांव ठेवण्यांत आलें. याच वेळीं

मुलाचें स्वभावपरीक्षण करण्यासाठीं त्याच्यापुढें रुपये-पैसे, अन्न-वस्त्र, शस्त्रास्त्रे आणि ग्रंथ ठेवण्याची प्रथा असते. त्यानुसार 'विश्वंभरा'चें स्वभाव-परीक्षण चालू असतां त्यानें श्रीमद्भागवत ग्रंथावर आपला हात ठेवून आपली रुचि प्रगट केली. श्रीचैतन्याचें जन्मनांव याप्रमाणें विश्वंभर असूनहि त्याच्या मातेनें 'निमाई' म्हणून ठेवलेलें लाडकें नांवच पुढें विशेष प्रचारांत आलें.

या निमाईच्या कित्येक चमत्कारपूर्ण बाल-लीला वैष्णवभक्तांनीं वर्णिलेल्या आहेत. महाभुजंगावर आरोहण करूनहि हा बालक सुरक्षित राहिला. मातेस एकदां तेजःपुंज दिव्य पुरुषांकडून पूजिला जात असलेला दिसला. अंगणांत उमटलेलीं त्याचीं पदचिह्ने ध्वजा, वज्र, अंकुश आदि चिह्नांनीं अंकित असलेलीं दिसत. पायांत नुपूर नसतांनाहि त्याच्या चालण्यानें मंजुळ नुपूरध्वनीचा भास होई. सर्व प्रकारें यास नियंत्रणांत ठेवूनहि कृष्णभक्त संन्याशानें कृष्णास नैवेद्य दाखविण्यास डोळे मिटातांच ह्यानेंच अन्नभक्षण केलें. इत्यादि चमत्कारांनीं ह्या बालकाचें अलौकिकत्व चरित्रकारांनीं वर्णिलें आहे. याबरोबरच लहानपणीं हा मुलगा कमालीचा हट्टी, दुराग्रही आणि हेकेखोर होता. मधून मधून तो इतका त्रागा करी कीं, संतापानें मूर्च्छित होऊन पडे आणि त्यामुळें त्यास पिशाच्चबाधा तर झाली नाही ना, अशीहि शंका येई, असेंहि वर्णन आढळतें. अर्थात् याहि गोष्टी मुलाची अलौकिकताच एक प्रकारें प्रगट करित, असें म्हणावयास हरकत नाही.

रूपमाधुरी :

आपल्या अघटित लीलांनीं 'निमाई' सर्वांचीं मनें अंकित करून घेत होताच. पण त्याहिपेक्षां त्याच्या रूपमाधुरीची मोहिनी अशी दिव्य होती कीं, संपर्कांत येणाऱ्या प्रत्येकास ती दास करून सोडी. सुगठित सशक्त शरीर, तप्तसुवर्णासारखा दीप्तिमान् गौरवर्ण, रक्तवर्णाचे कोमल हातपाय, कमलासारखी मोहक मुखमुद्रा, विशाल भावपूर्ण आणि चमकते नेत्र, सरल सुंदर नासिका, रेशमाच्या लडीसाहि लाजविणारे कुरळ्या केसांचे काळेभोर आकडे, अंगावर शुभ्र तलम धोतर आणि खांद्यावर पीत वर्णाचें रेशमी उत्तरीय - ह्या बहिरंग शोभेनें बघणाराच्या

‘ नवद्वीप धाम ’ येथे असलेली विविध मंदिरें प्रमुखतः श्रीचैतन्य देवांच्याच पुण्यस्मृति जागवीत असल्याने त्यांची जीवनलीला त्रोटक रूपाने समजून घेणे आवश्यक आहे.

चैतन्यप्रभूंचा जन्म :

श्रीचैतन्यप्रभूंचे पूर्वज मूळचे सिल्हट (आसाम) येथील निवासी. तेथून जगन्नाथ मिश्र संस्कृत विद्येच्या प्राप्तीसाठी नवद्वीपास आले आणि ‘पुरंदर’ ही पदवी संपादन केल्यावर नवद्वीपांतील विख्यात पंडित श्रीनीलांबर चक्रवर्ति यांच्या शचीदेवी नामक कन्येशी त्यांनी विवाह केला. ते मायापूर मोहोल्ल्यांत घर करून राहू लागले. या मिश्र दंपतीसच गौरांगप्रभूस जन्म देण्याचे परम भाग्य लाभले.

श्रीकृष्णचैतन्यांचा जन्म १८ फेब्रुवारी १४८६ साली फाल्गुनी पौर्णिमेस चंद्रग्रहणाच्या पर्वकाली झाला. त्या वेळी संपूर्ण नदिया नगर आणि जगत्पावनी गंगेचे सर्व घाट ‘हरि बोल, हरि बोल!’ ह्या गजराने दुमदुमून गेले होते. जणुं हरिसंकीर्तनाच्या भावी महान् कार्याचा बालकाच्या जन्मसमयीच असा सूत्रपात झाला.

बालपण :

मुलगा अत्यंत तेजस्वी गौर वर्णाचा असल्याने नामकरणापूर्वी-पासूनच त्यास गौर किंवा गौरांग संबोधले जाऊ लागले. असे सांगतात की, गौरांग लहानपणी अत्यंत रडे. एकदा त्याच्या आईने त्रस्त होऊन हरिभजन म्हणण्यास आरंभ केला :

हरि हरि बोल, बोल हरि बोल

मुकुंद माधव गोविंद बोल ॥

आश्चर्य असे की, तत्काळ रडणे थांबवून हा तान्हा मुलगा एकाग्रतेने तें भजन ऐकू लागला. तेव्हापासून त्याचे रडणे थांबण्यास शचीमाता आणि शेजारणी स्त्रिया हाच उपाय अवलंबू लागल्या.

मुलगा चार महिन्यांचा झाल्यावर त्याचे नामकरण करण्यांत आले आणि जन्मनक्षत्रानुसार ‘विश्वंभर’ असे नांव ठेवण्यांत आले. याच वेळी

मुलाचें स्वभावपरीक्षण करण्यासाठी त्याच्यापुढें रुपये-पैसे, अन्न-वस्त्र, शस्त्रास्त्रें आणि ग्रंथ ठेवण्याची प्रथा असते. त्यानुसार 'विश्वंभरा'चें स्वभाव-परीक्षण चालू असतां त्यानें श्रीमद्भागवत ग्रंथावर आपला हात ठेवून आपली रुचि प्रगट केली. श्रीचैतन्यांचें जन्मनांव याप्रमाणें विश्वंभर असूनहि त्याच्या मातेनें 'निमाई' म्हणून ठेवलेलें लाडकें नांवच पुढें विशेष प्रचारांत आलें.

या निमाईच्या कित्येक चमत्कारपूर्ण बाल-लीला वैष्णवभक्तांनीं वर्णिलेल्या आहेत. महाभुजंगावर आरोहण करूनहि हा बालक सुरक्षित राहिला. मातेस एकदां तेजःपुंज दिव्य पुरुषांकडून पूजिला जात असलेला दिसला. अंगणांत उमटलेलीं त्याचीं पदचिह्नें ध्वजा, वज्र, अंकुश आदि चिह्नांनीं अंकित असलेलीं दिसत. पायांत नुपूर नसतांनाहि त्याच्या चालण्यानें मंजुळ नुपूरध्वनीचा भास होई. सर्व प्रकारें यास नियंत्रणांत ठेवूनहि कृष्णभक्त संन्याशानें कृष्णास नैवेद्य दाखविण्यास डोळे मिटतांच ह्यानेंच अन्नभक्षण केलें. इत्यादि चमत्कारांनीं ह्या बालकाचें अलौकिकत्व चरित्रकारांनीं वर्णिलें आहे. याबरोबरच लहानपणीं हा मुलगा कमालीचा हट्टी, दुराग्रही आणि हेकेखोर होता. मधून मधून तो इतका त्रागा करी कीं, संतापानें मूर्च्छित होऊन पडे आणि त्यामुळें त्यास पिशाच्चबाधा तर झाली नाही ना, अशीहि शंका येई, असेंहि वर्णन आढळतें. अर्थात् याहि गोष्टी मुलाची अलौकिकताच एक प्रकारें प्रगट करीत, असें म्हणावयास हरकत नाही.

रूपमाधुरी :

आपल्या अघटित लीलांनीं 'निमाई' सर्वांचीं मनें अंकित करून घेत होताच. पण त्याहिपेक्षां त्याच्या रूपमाधुरीची मोहिनी अशी दिव्य होती कीं, संपर्कांत येणाऱ्या प्रत्येकास ती दास करून सोडी. सुगठित सशक्त शरीर, तप्तसुवर्णासारखा दीप्तिमान् गौरवर्ण, रक्तवर्णाचे कोमल हातपाय, कमलासारखी मोहक मुखमुद्रा, विशाल भावपूर्ण आणि चमकते नेत्र, सरल सुंदर नासिका, रेशमाच्या लडीसाहि लाजविणारे कुरव्या केसांचे काळेभोर आकडे, अंगावर शुभ्र तलम धोतर आणि खांद्यावर पीत वर्णाचें रेशमी उत्तरीय - ह्या बहिरंग शोभेनें बघणाराच्या

नेत्रांचें पारणें फिटे आणि पहाणारास त्याच्या ठिकाणीं दिव्य ईश्वरत्वाचाच साक्षात्कार होई.

विद्याध्ययन :

निमाईस विश्वरूप नांवाचा थोरलां भाऊ होता. तो जितका बुद्धिमान् तितकाच गंभीर आणि विरागी प्रवृत्तीचा होता. एके दिवशीं तो गुप्तपणें गृहत्याग करून संन्यासी बनून कायमचा घर सोडून गेला. विद्याध्ययनानेंच त्याच्या ठायीं भक्तिवैराग्याचा उदय झाला, असें समजून जगन्नाथ मिश्रांनीं विश्वंभरास विद्याग्रहणापासून दूर राखण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यामुळें त्याचा हूडपणा नियंत्रणाबाहेर जाऊं लागला. गलिच्छ उकिरड्यावर बसून अंगास घाण फासणें, आंधळ्याचें सोंग घेऊन गांवभरच नव्हे तर आपल्याहि घरीं भिक्षा मागणें—अशा विक्षिप्त वर्तनानें मातापित्यास यानें विद्यासंस्काराची आवश्यकता दर्शवून दिली.

वयाच्या नवव्या वर्षी त्याचा व्रतबंध झाला आणि पंडित गंगादास वैयाकरण यांच्या पाठशाळेंत यानें विद्याध्ययन आरंभलें. खेळकर व्रात्य वृत्ति आणि प्रखर बुद्धिमत्ता यांमुळें तो विद्यार्थ्यांचें आकर्षण-केंद्रच बनला. एवढ्यांत पं. जगन्नाथ मिश्रांचा मृत्यु होऊन या अल्पवयी मुलावर आपल्या घराचा भार पडला. गांभीर्य धारण करून कांहीं काल त्यानें आपलें अध्ययन तसेंच चालू ठेवलें.

पंडित निमाई :

अल्पावधींत महाविद्यालयासंगी पंडित म्हणून निमाईस कीर्ति मिळू लागली. यां अल्पवयांतच यानें व्याकरणवरील 'पंची टीका' ग्रंथ व त्यावरील 'सरल टिप्पणी' यांची रचना केली. अनेक पाठशाळांतून अध्यापनासाठीं त्याच्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत येऊं लागला. त्यानंतर यानें विख्यात पंडित वासुदेव सार्वभौम यांच्या पाठशाळेंत न्यायशास्त्राचे पाठ घेण्यास आरंभ करून न्यायविषयक स्वतंत्र ग्रंथरचनेसहि आरंभ केला. या वेळीं सार्वभौमांचा पट्टशिष्य रघुनाथ हाहि आपल्या 'दीधिति' नामक विख्यात न्यायग्रंथाची रचना करीत होता. निमाई पंडित आणि रघुनाथ यांची दृढ मैत्री जडली होती. निमाई न्यायावर ग्रंथरचना करीत

असल्याचें रघुनाथाच्या ध्यानीं आल्यावर त्यानें तो ग्रंथ ऐकण्याची जिज्ञासा दर्शाविली. तेव्हां एके दिवशीं पाठशाळेंतून परतत असतां नौकेंतच निमाईनें आपला ग्रंथ रघुनाथास वाचून दाखविण्यास आरंभ केला. निमाई साभिनिवेशपूर्ण ओघवत्या मधुर वाणीनें ग्रंथ वाचीत चालला असतां ‘ याच्या अद्वितीय ग्रंथापुढें माझ्या ग्रंथाचा काय पाड ! आपल्या ग्रंथानें दिगंत कीर्ति मिळविण्याचें माझे स्वप्न आज धुळीस मिळालें ’ अशा विचारानें रघुनाथाचें हृदय व्यथित झालें आणि त्याच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले. निमाईनें दुःखकारण विचारतांच रघुनाथानें आपली हृदयव्यथा व्यक्त केली. तेव्हां त्या क्षणीं “ एवढेंच ना ? तुझ्यापुढें माझ्या ग्रंथाची काय किंमत ? ” असें म्हणत निमाईनें आपला अद्वितीय ग्रंथ गंगार्षण करून टाकला. मित्रप्रेमासाठीं लोकेषणेचाहि अशा रीतीनें केलेला अपूर्व त्याग महापुरुषांखेरीज अन्य कोणास शक्य आहे ?

या प्रसंगानंतर पाठशाळेंत जाणें बंद करून निमाई पंडितानें जीविकार्जनासाठीं अध्यापनाचें काम करण्याचें योजिलें. मुकुंदसंजय यांच्या चंडीमंडपांत किंवा देवीगृहांत निमाई पंडिताची पाठशाळा सुरू झाली आणि अल्पावधींत ही पाठशाळा त्याच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेमुळें, अध्यापन-कौशल्यामुळें आणि सरळ व प्रेमळ वर्तनामुळें पंडित गंगादास यांच्या पाठशाळेहूनहि अधिक ख्याति पावली.

प्रापंचिक पंडित :

यानंतर नवद्वीपीय पंडित वल्लभाचार्य यांची सुकन्या लक्ष्मीदेवी हिच्याशीं विवाह करून निमाईनीं संसार आरंभला. याप्रमाणें विख्यात पंडित आणि प्रापंचिक गृहस्थ बनल्यावर देखील निमाई पंडिताचा खोडकर चंचल स्वभाव गेला नाही. ते विद्यार्थ्यांत मुलांप्रमाणें खेळत, वाटेंत वाटेल त्यास छेडीत, “ किं तावत् वैष्णवत्वम् ? ” “ ऊर्ध्वपुण्ड्र लावल्यानें काय होते ? ” यांसारखे प्रश्न विचारून वैष्णव भक्तांची ते फजिती करीत. तथापि त्यांच्या अंतरंगीं भक्तीचा अंकुर मात्र सदैव जागा असे.

ईश्वरपुरी यांचा सहवास :

माधवेंद्रपुरी यांचे अंतरंगशिष्य ईश्वरपुरी या कृष्णभक्त थोर संन्याशाचें याच सुमारास शांतिपुरास येणें झालें. त्या वेळीं ईश्वरपुरीनीं

‘श्रीकृष्णलीलामृत’ नामक ग्रंथ लिहिला होता. त्यांतील पदांमधले दोष, अशुद्धिस्थाने इत्यादींच्या परिष्करणासाठीं त्यांनीं तो निमाईकडे पंडित या नात्यानें वाचून पहाण्यास देऊं केला. तेव्हां “ ज्यांत कृष्णभक्ति आहे, श्रीकृष्णलीला वर्णिल्या आहेत ते पद अशुद्ध असलें तरी शुद्ध होय आणि त्याव्यतिरिक्त पद कितीहि शुद्ध असलें तरी अशुद्ध होय ’, असें उत्तर देऊन यांनीं आपल्या विनम्र भक्तिभावनेचें आणि कृष्णमाहात्म्याचें प्रत्यक्ष प्रकटीकरणच केलें. या वेळींच यांनीं संपूर्ण ‘श्रीकृष्णलीलामृत’ ग्रंथ ईश्वरपुरीच्या मुखांतून श्रवण केला.

द्वितीय विवाह :

यानंतर शिष्यांसह निमाईंनीं राढ देशाचा — पूर्व बंगालचा प्रवास केला. पण इकडे निमाई पंडितांची पत्नी लक्ष्मीदेवी विरहभुजंगाच्या दंशामुळें निर्वतली. परत आल्यावर आपला शोकावेग आवरून त्यांनीं मातेस धीर देऊन पुन्हा नित्य अध्यापनकार्यास आरंभ केला.

या सुमारास केशवशास्त्री नामक दिग्विजयी काश्मिरी पंडिताचें नवद्वीपास आगमन झालें. नवद्वीपीय पंडितास शास्त्रार्थांत पराभूत होण्याची मोठीच भीति निर्माण झाली. परंतु नवद्वीपींचा हा युवक पंडित निमाई यानें त्यांच्या गंगावर्णनपर काव्यांतील दोष दाखवून देऊन लीलेनें त्यांचें गर्वहरण केलें, यामुळें निमाईची विशेषच कीर्ति झाली.

कांहीं काळ लोटल्यावर आईच्या आग्रहामुळें नवद्वीपांतील धनाढ्य राजपंडित सनातनमिश्र यांची मुलगी विष्णुप्रिया हिच्याबरोबर निमाईचा द्वितीय विवाह झाला.

प्रेमस्रोताचा प्रादुर्भाव :

निमाईंनीं यानंतर पितृश्राद्धाच्या निमित्तानें गयाधामाची यात्रा केली. या यात्रेनें त्यांच्या जीवनांत आमूलाग्र परिवर्तन झालें. तेथें पूर्वपरिचित ईश्वरपुरीचें दर्शन होऊन यांच्या ठिकाणीं त्रैलोक्यपावन अद्भुत प्रेमस्रोत जागृत झाला. ईश्वरपुरी यांनीं ‘ गोपीजनवल्लभाय नमः ’ या गोपाल-मंत्राची दीक्षा यांस दिली. त्यामुळें गौरांगांची अशी विचित्र दशा झाली कीं, “ हा कृष्णा ! ” म्हणून आर्त हांक देत आणि “ मी व्रजभूमीत

कृष्णाकडे जातो ” असे म्हणत हे वृंदावनाच्या दिशेने उन्मत्ताप्रमाणे धांवू लागले. बरोबरच्या लोकांनी मोठ्या यत्नसायासाने नदियास परत आणल्यावर यांच्या नूतन भक्ति-भावाची सर्वत्र चर्चा होऊ लागली.

कृष्णप्रेमाने विव्दल होऊन हे कधी अतिकरुण आक्रोश करीत, तर कधी हंसू लागत. कधी आनंदमराने बेभान नृत्य करीत, तर कधी बेहोश होऊन धरणीवर कोसळत.

“ हे कृष्णा, प्राणप्रिया, प्रियतमा, मला टाकून कोठे निघून गेलास ? बंधून्तो, मला कोणी श्रीकृष्णाची भेट करवा हो ! ” असा आक्रोश करीत हे जेव्हा विव्दल टाहो फोडीत तेव्हा ऐकणारासहि रडू फुटे. लोकांच्या पायावर लोटांगण घालून “ माझे दुःख दूर करा हो ! मला श्रीकृष्णास भेटवा ! माझे प्राण त्याच्याविना तडफडत आहेत हो ! ” अशी दीन याचना हे करू लागत.

सामुदायिक संकीर्तनाचा प्रारंभ :

भक्तिभावाचा हा दिव्य स्रोत उत्तरोत्तर वाढतच गेला. महान् पंडित असूनहि लौकिक शास्त्रांचा जणुं त्यांस विसरच पडला. पाठशाळेंत अध्यापनप्रसंगीं विषय बाजूस राहून एकमात्र श्रीकृष्णमहिमान सांगण्या-खेरीज यांना कांहींच सुचेनासें झालें. अखेर विद्यार्थ्यांना आपली असमर्थता व्याकुळ वाणीनें सांगून अन्य अध्यापकाकडे जाण्यास यांनीं विनंती केली. पण आजवरच्या अध्यापनाने आणि प्रेमाने प्रभावित झालेल्या शिष्यांनीं अन्यत्र जाण्याचें नाकारून आपल्या गुरूंच्या कृष्ण-कीर्तनांतच डुंबत रहावयाचें ठरविलें. तेव्हां त्यांच्या प्रेमास वश होऊन निमाई पंडितांनीं आपल्या हृदयांतली विरहज्वाला शांत करण्यासाठीं आपल्या छात्रवृंदांस एकस्वराने श्रीकृष्णाच्या मंगल नामाचें संकीर्तन करण्यास विनविलें आणि

हरे, हरये नमः, कृष्ण, यादवाय नमः

गोपाल गोविंद राम श्रीमधुसूदन ॥

या नामस्मरणात्मक पदाचें सुस्वर गान करण्यास ताळी पिटून आरंभ केला. सामुदायिक नामसंकीर्तनाचा हाच प्रथमारंभ. निमाई पंडितांच्या पाठशाळेंतून — मुकुंदसंजयांच्या चंडीमंडपांतूनच — त्याचा आरंभ झाला.

हरिभक्तीचें आंदोलन :

हलके हलके निर्माईचा सर्व वैष्णवभक्तांशीं परिचय वाढत गेला आणि प्रारंभी त्यांच्या निवासस्थानींच नामसंकीर्तनास भक्तमंडळी जमूं लागली. पण नंतर श्रीवास पंडितांचें अंगण हेंच भजनकीर्तनाचें स्थान निश्चित झालें. तेथें भक्तमंडळी जमून नृत्यगानसंकीर्तनांत रात्र रात्र घालवूं लागली. सर्व भक्तांचें केन्द्र निर्माईच होते. उत्पुत्र घोषांत व वाद्यांच्या गजरांत चालणाऱ्या या संकीर्तनांनै कोणी प्रभावित होत तर कोणी त्रस्त होऊन निंदा करीत. भक्तजनांना निर्माईच्या ठिकाणीं ईशत्वाचा साक्षात्कार होऊं लागला आणि ते गौरांगांची भगवद्भावानें उपासना करूं लागले !

याच सुमारास संपूर्ण भारतभ्रमण केलेले आणि माधवेंद्रपुरीच्या-कडून श्रीकृष्णभक्तीची दीक्षा घेतलेले दुसरे दैवी पुरुष अवधूत नित्यानंद यांचें नवद्वीपास आगमन झालें. गौरांगप्रभूंनीं अग्रज बंधु म्हणून त्यांचा अंगीकार केला, तर 'श्रीकृष्णावतार' या भावनेनें ते गौरांगप्रभूंचे अंकित बनले. नित्यानंदांची रूपमाधुरीहि गौरांगप्रभूंच्यासारखीच अलौकिक होती आणि भगवत्प्रेमाहि तसेंच उत्कट होतें. त्यामुळें ज्या वेळीं हे दोन्ही महा-पुरुष हातांत हात घालून संकीर्तन करीत भगवत्प्रेमानें नाचूं लागत त्या वेळीं नास्तिकांतील नास्तिकाचेंहि हृदय भगवत्प्रेमानें आर्द्र होई.

या प्रकारें गौरांगप्रभूंनीं संकीर्तनाच्या स्वरूपांत भक्तीचें महान् आंदोलनच आरंभलें. श्रीवास, मुरारिगुप्त, मुकुंददत्त, गदाधर, नित्यानंद इत्यादि भक्तजन संकीर्तनास प्रमुखत्वानें उपस्थित असत. या वेळीं अद्वैताचार्य शांतिपुरास राहून ईश्वरानें प्रकट व्हावें म्हणून प्रतिदिन गंगाजल व तुलसीदल यांनीं श्रीकृष्णपूजन करीत होते. गौरांगप्रभूंच्या अद्भुत प्रेम-भावाची आणि संकीर्तनाची वार्ता रोजच त्यांच्या कानीं पडत होती. गौरांगप्रभूंच्या रूपानें आपला इष्ट देवच अवतरला असें त्यांस वाटूं लागलें.

कलियुगे धर्म हय हरिसंकीर्तन

एतदर्थ अवतीर्ण श्रीशचीनंदन

एइ कहे भागवत तच्च सार

कीर्तन निमित्त गौरचंद्र अवतार

अशा भावनेनें तेहि भक्तीच्या या महान् आंदोलनांत सक्रिय सामील झाले.

व्यापक भक्तिप्रचार :

आरंभीं श्रीवासांच्या अंगणांत बंद जागेंत संकीर्तन होई. पण नंतर गौरांगप्रभूंनीं नित्यानंद व यवनभक्त हरिदास यांना घोरोघर जाऊन हरिनामाची भिक्षा मागण्यास सांगितलें आणि घोरोघर भक्तीचा संदेश पोचविण्याचें कार्य करण्यास आरंभ केला. या वेळीं जगाई (जगन्नाथ) आणि मधाई (माधव) हे क्रूरकर्मे ब्राह्मण नवद्वीपाचे कोतवाल होते. एकदां मधाईनें हरिनामाची भिक्षा मागणाऱ्या नित्यानंदांवर प्रहार करून त्यांस रक्तस्नान घातलें. पण नित्यानंदांची तितीक्षा आणि गौरांगप्रभूंचा प्रभाव यामुळें पश्चात्ताप पावून दोघेहि बंधु नम्र भगवद्भक्त बनले. गौरांगांचा प्रभाव जसा वाढूं लागला तसा लोक विरोधाहि करूं लागले. उपद्व्यापी लोकांच्या प्रेरणेनें नवद्वीपाचा इस्लाम अधिकारी काजी चाँदखाँ यानें संकीर्तनास बंदीच करण्याचें ठरविलें. तेव्हां गौरांगप्रभूंनीं आपल्या भयभीत अनुयायांस धीर दिला आणि निर्भयपणें मोठ्या समुदायासह नगर-संकीर्तन करित ते काजीच्या घराशीं पोचले. संकीर्तनानें प्रभावित होऊन काजीनें विरोध तर सोडलाच, पण त्यानें गौरांगांच्या पुण्यदर्शनानें स्वतःसहि धन्य मानलें. यानंतर अवधी नवद्वीप नगरी दररोज ' हरि बोल ' गजरानें डुमडुमूं लागली.

संन्यास-ग्रहण :

वैराग्यविद्यानिजभक्तियोग
शिक्षार्थमेकः पुरुषः पुराणः
श्रीकृष्णचैतन्य शरीरधारी
कृपाम्बुधीयस्तमहं प्रपद्ये ॥

गौरांगांनीं भक्ति-प्रेमाचा महान् आदर्श घालून दिला व हरिसंकीर्तनानें लोकोद्धाराचें थोर कार्यहि आरंभलें. पण तें कार्य अधिक यशस्वीपणें चालविण्यास वैराग्याचाहि आदर्श घालून देणें त्यांस आवश्यक वाटलें. ह्या अवधीपावेतों भक्त त्यांस कृष्णावतार समजून राजसी थाटानें

त्यांचीहि उपासना करू लागले होते. बुद्धिवाद्यांस नेमका त्यामुळेच वैष्णव भक्तीच्या निंदेस अवसर मिळे. तेव्हां एके रात्री वृद्ध माता आणि तरुण पत्नी यांस निद्रित अवस्थेत सोडून गौरांग बाहेर पडले व रातोरात गंगा पोहून जाऊन कटवा नामक गांवास पोचले. तेथे स्वामी केशवभारती यांच्याकडून त्यांनीं संन्यासदीक्षा घेतली. गौरांगांचें संन्यासाश्रमीचें नांव श्रीकृष्णचैतन्य असें ठेवण्यांत आलें. येथून पुढें ते 'चैतन्य' किंवा 'श्रीचैतन्य महाप्रभु' या नांवानेंच अधिक ख्यात झाले.

संन्यासग्रहण केल्यावर भगवत्प्रेमाच्या प्रबळ आवेगानें वृंदावनास जाण्याच्या हेतूनें उन्मत्त भ्रमण करित असतां महाप्रभु शांतिपुरास आले. शोकाकुल शचीमाता तेथें भेटण्यास आली असतां या मातृभक्त संन्यासी पुत्रानें मातेचें पदवंदन केले. तेव्हां मातेनें कळवळून सांगितलें, "आतां आपणखी दूर न जातां पुरीस राहूनच संन्यासधर्म चालव म्हणजे मला भक्तांकडून तुझा वृत्तान्त तरी यथासमय मिळत जाईल." मातेची ही इच्छा गौरांगांनीं प्रमाण मानली.

पुरीनिवास :

येथें प्रभु चैतन्यांची नवद्वीप लीला संपली आणि यानंतर त्यांनीं महाक्षेत्र जगन्नाथपुरीस आपली लीलास्थली बनविलें. चैतन्यांचा पुरी-निवास भक्तीच्या प्रसारकार्यास पोषकच झाला. संपूर्ण भारतांतून जगन्नाथाच्या रथयात्रेस येणारा यात्रिकांचा अमर्याद मेळावा चैतन्यांच्या सामुदायिक विव्हल संकीर्तनानें भक्तिरसांत बुडून जाई आणि प्रत्येक जण भारावून परत जाई.

पुरीस राहिल्यावर बंगालमधील भक्तिकार्याची धुरा चैतन्यांनीं अद्वैताचार्य आणि नित्यानंद यांवर सोपविली. स्वतः दक्षिण भारताची आणि तीर्थस्थानांची सहा वर्षेपावेतो यात्रा करून त्यांनीं दक्षिणेंतहि भक्तिप्रचार केला. यापूर्वीच चैतन्यांनीं वृंदावनाच्या तीर्थोद्धाराच्या कार्यासाठीं आपला सहाध्यायी लोकनाथ यास भूगर्म आचार्यास बरोबर देऊन पाठविलें होतें. त्यांनींहि तेथें अश्रान्त परिश्रम करून प्राचीन पुण्यस्थलांच्या उद्धारार्थें कार्य चालविलें होतें. दक्षिण-यात्रेनंतर चार

वर्षांनीं स्वतः प्रभु अनेक भक्तांसह वृन्दावनाकडे जाण्यास निघाले. तेव्हां ते शांतिपुरास आणि नवद्वीपास आले होते. हीच त्यांची नवद्वीपास अंतिम भेट. याच प्रसंगीं मातेला आणि आपली व्यथितहृदया भार्या विष्णुप्रिया हिला त्यांनीं दर्शन-लाभ दिला व विष्णुप्रियेस पादुकादान केलें. ह्या वेळीं प्रभूंची वृन्दावन-यात्रा झाली नाही, पण रूप आणि सनातन यांची भेट झाली. त्यांनींच पुढें वृन्दावनांत राहून भक्तिशास्त्र आणि भक्त-आचार यांचें प्रणयन करण्याचें महान् कार्य केलें. कांहीं कालावधीनंतर प्रभूंनीं श्रीकृष्णलीलाधाम वृन्दावनाची यात्रा केली व आपल्या जीवनांतील चिरवांछित अभिलाषा सफल करून घेतलीच.

यानंतरचीं बारा वर्षे प्रभूंचा निवास पुरीसच होता. हीं बाराहि वर्षे प्रभु स्वतःस राधा समजून श्रीकृष्णविरहानें अत्यंत तळमळत असत आणि अनेकदां दिव्योन्मादांत बेभान असत. प्रायः महाप्रभूंच्या तीन दशा पहाण्यांत येत. अन्तर्दशा, अर्धबाह्य दशा आणि बाह्य दशा. बाह्य दशेंत ते सर्व व्यवहार ठीक करीत, पण बहुतांश वेळ अंतर्दशेंतच गोपीभावानें वा राधाभावानें श्रीकृष्णविरहांत अश्रु ढाळीत व नाना प्रकारें विलाप करीत. दिव्योन्मादांत कित्येकदां यांनीं समुद्रांत उडी घेतली. भक्त लोक मोठ्या कष्टानें त्यांना वाचवून वा शोधून आणून सांभाळण्याचा प्रयत्न करीत. अखेरीस शके १४५५ च्या आषाढांत अशाच दिव्योन्मादांत महाप्रभु श्रीकृष्णचैतन्यांनीं श्रीजगन्नाथाच्या विग्रहांत विलीन होऊन आपल्या अवतारलीलेचें संवरण केलें.

नवद्वीपधामांतील पुण्यस्थळे :

भगवान् चैतन्यांच्या आदिलेलेचें स्थान म्हणून नवद्वीप धाम भक्त-हृदयांत वृन्दावनाच्या जोडीनें महत्त्व पावले. चैतन्यांच्या माहात्म्याचें आणि अलौलिक लीलांच्या स्मृतींचें जतन करणारीं किती तरी मंदिरे व पुण्यस्थळे नवद्वीपांत दाखविलीं जातात.

१. धामेश्वर : श्रीगौरांग महाप्रभु मंदिर - या पुण्यक्षेत्रां-तील हें मंदिर मुख्य असून या मंदिरांतील मूर्ति प्रभूंची पूर्वाश्रमींची पत्नी विष्णुप्रिया यांनीं स्थापिलेली आहे. मूर्ति संपूर्ण मानवाकृतीएवढी

मोठी असून काष्ठनिर्मित आहे. पतींनी दिलेल्या पादुकांच्या पूजनाने आपल्या विरहदग्ध हृदयास सांवरून धरीत असतांच विष्णुप्रिया देवीस शचीमातेच्या मृत्यूचे परम दुःख साहावे लागले. आणि त्यांतच एके दिवशीं गौरांगप्रभूहि लीलासंवरण करून निजधामास गेल्याचा दुःसह वृत्तान्त समजतांच विष्णुप्रिया देवींचे जीवनव्यापार प्रायः थांबलेच. पण गौरांगांचा दृष्टान्त झाला कीं, ' ज्या निंबाच्या वृक्षाखालीं मीं मातेचें स्तनपान केले त्वाखालीं माझी काष्ठमूर्ति स्थापन करा, मी त्यांत येऊन स्थित होईन. ' दृष्टान्तानें पुनर्जीवन प्राप्त झालेल्या देवींनीं त्याच

निंबाच्या लांकडापासून श्रीचैतन्याची सुंदर मूर्ति तयार करवून पंधरा दिवसांत तिची प्राणप्रतिष्ठा केली. वस्त्रप्रावरणांनीं भूषित झालेल्या मूर्तिंत त्यांस आणि नवद्वीपीय भक्तांस गौरांगांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचें समाधान मिळू लागले. तीच मूर्ति धामेश्वर-मंदिरांत असल्याची भाविकांची श्रद्धा आहे.

श्रीचैतन्यमूर्ति

पूर्वी ही मूर्ति एका साध्या छोट्या मंदिरांत होती. पण आतां दिसणारें मंदिर समृद्ध आणि चांगलें प्रशस्त आहे. प्रथम शाक्त असलेले पण नंतर वैष्णव झालेले मंदिराचे मालक विष्णुप्रियेच्या वडिलांचे — सनातन मिश्रांचे वंशज आहेत. मंदिराचें प्रांगण स्वच्छ संगमरवरी फरशीनें बांधलेलें

असून वातावरण प्रसन्न आहे. पण दैवदुर्विलास असा की, भक्तीच्या क्षेत्रांत जातपात, भेदाभेद यांस पूर्ण तिलांजली देणाऱ्या महाप्रभु गौरांगांचीच येथे पूजा केली जात असूनहि कर्मठ स्पर्शास्पर्श-विचारानें येथील पुजाऱ्यांचीं मनं दूषित झालेलीं आहेत. विशिष्ट वंशाचे ब्राह्मण-गोस्वामी सोडल्यास अन्य ब्राह्मणास देखील मूर्तीस स्पर्श करूं दिला जात नाहीं. शिवाय परस्थ यात्रिकांस मंदिरद्वारींच कांहीं किमान द्रव्यभेट चढविल्याखेरीज प्रांगणांत प्रवेशहि मिळत नाहीं ! नवद्वीपांतील बहुतेक मंदिरांतून याप्रमाणेंच दक्षिणा दिल्याखेरीज देवदर्शन होतच नाहीं ! धर्माच्या नांवाखालीं चालणाऱ्या या व्यापारी वृत्तीमुळें निर्धन भाविकांचीं हृदयें किती खिन्न होत असतील, याची कल्पनाच केलेली बरी.

२. सोनार गौरांग : या मंदिरांत गौरांगांची सुवर्णमूर्ति असल्यानें त्यास 'सोनार (सुवर्णमय) गौरांग' म्हटलें जातें. हें मंदिरहि येथील प्रमुख मंदिरांत मोडतें. पण येथील पुजारी-गोस्वामींची धामेश्वर-मंदिराशीं एक प्रकारची अनिष्ट स्पर्धा चालते. 'महाप्रभू बारी' या नांवानें धामेश्वर-मंदिर ओळखलें जात असतांहि : हेंच सोनार गौरांग-मंदिर खरी महाप्रभू बारी असल्याचें सांगून यात्रिकांची दिशाभूल केली जाते. हें मंदिर गौरांगांचे उजवे हात श्रीनित्यानंद किंवा निताई यांच्या वंशजांच्या मालकीचें आहे.

३. शचीमाता-विष्णुप्रिया-मंदिर : येथें गौरांगप्रभूंची विद्ध-हृदया वत्सल माता आणि पतिपरायण विरहदग्धा पत्नी या दोघींच्या मूर्ति असल्यामुळें भाविक स्त्रियांस आणि गौरांगप्रभूंच्या भक्तांस हें मंदिर परम आदरणीय झालें आहे. अद्वैताचार्यांसारखे श्रेष्ठ वैष्णवहि शचीमातेकडे जगन्मातेच्या भावनेनें पहात.

जननी जने तो भक्त जनी, या दाता या शूर ।

नाहि तो जननी वांझ रहे, क्यों खोंवें है नूर ॥

या वचनानुसार गौरांगप्रभूस जन्म देऊन शचीमातेनेंच माता शब्द सार्थक केला. पुत्रांतील अलौकिक दिव्यत्वाची बालपणापासून प्रचीति आली असतां आणि भक्तसमुदाय त्याची भगवद्भावानें उपासना करूं

लागला असतांही शचीमातेची वत्सल भावनाच उत्कट राहिली. त्यामुळे गौरांगानीं संन्यास घेतल्यावर शचीदेवीस परमावधीचें दुःख झालें. गृहत्याग करून गेलेल्या प्रथम पुत्राचा पत्ता नाही, वैधव्याची कुऱ्हाड कपाळीं कोसळली आणि त्यांत पुत्रहीन तरुण सुनेस तिच्यावर सोंपवून गौरांगानीं संन्यास घेतला ! पण संन्यास घेतल्यावर मात्र मातृहृदयाचें सारें दुःख दाबून या धर्मज्ञ मातेनें त्यांस घरीं रहाण्यास न सांगतां पुरीस राहून संन्यासधर्माचें पालन करण्यास सांगितलें. पुरीहून भक्तांसमवेत मिळणाऱ्या पुत्रवार्तेच्या आधारानें जीवन कंठणाऱ्या या जर्जर वृद्धेनें एके दिवशीं विष्णुप्रियेच्या आधारानें पुण्यतोया भागीरथीचा कांठ गांठला आणि विष्णु-प्रियेचा हात हातांत घेऊन देह ठेवला.

विष्णुप्रियेच्या त्यागास आणि खडतर वैराग्यास तर तोड नाही. गौतमबुद्धांची पत्नी यशोधरा हिच्यापेक्षांही दुःसह दुःख विष्णुप्रियेस साहावें लागलें. यशोधरेस पुत्रलाभ तरी झालेला होता. अवघें नगर संन्यासी श्रीचैतन्यांच्या दर्शनाचा लाभ घेऊं शकत असतां त्यांच्या या एकांतिक उपासिकेस मात्र धर्मानें दर्शनाधिकार नाकारला होता. दहा वर्षांच्या तपस्ये-नंतर तिला प्रभूचें दर्शन झालें आणि पादुकांच्या रूपानें जीवनाधार प्राप्त झाला. वैष्णव भक्तीच्या पतीच्या उपदेशास उत्तर देतांना “ आपणांखेरीज अन्य कोणी देवास मी विष्णु म्हणून ओळखीत नाहीं ! ” असें या पतिव्रतेनें म्हटलें होतें. पतीच्या विरहकालांत आमरण कठोर उपासनेंत विष्णु-प्रियेनें जीवन व्यतीत केलें. प्रातःकालापासून तिसऱ्या प्रहरापर्यंत षोडश नाममंत्राचा जप करावयाचा. एका मंत्राच्या उच्चारणानंतर एक अक्षता पात्रांत टाकावयाची व जपसमाप्ति झाल्यावर जमलेल्या अक्षतांचाच फक्त भात शिजवून भगवंतास अर्पण करून प्रसाद म्हणून ग्रहण करावयाचा, अशी खडतर तपस्या यांनीं केली. चैतन्यांच्या अवतारसमाप्तीनंतर त्यांच्या काष्ठप्रतिमेची उपासना करीत असतां फाल्गुनी पौर्णिमेस प्रभूच्या जन्मतिथीसच या प्रभुविग्रहांत विलीन झाल्या. यांस भगवंतांची महामाया मानून भक्त वंदन करतात :

गौरशक्तिं महामायां नवद्वीपनिवासिनीम् ।

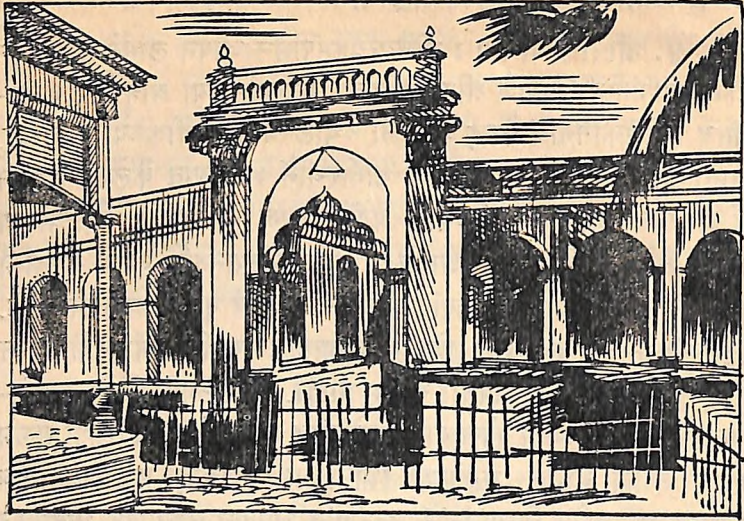
विष्णुप्रियां सर्तीं सार्धीं तां देवीं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥

तराही शचीमाता-विष्णुप्रिया-मंदिरांत या दोन साध्वींचें दर्शन घतोंना त्यांच्या जीवनांतील आत्यंतिक कारुण्याचें स्मरण होऊन मनास तीव्र वेदना झाल्याविना राहात नाहींत.

४. श्रीवास-प्रांगण : श्रीचैतन्यप्रभूंपासून जीवन लाभलेल्या पावन भक्तिगंगेची गंगोत्री म्हणजे श्रीवास-अंगण. गयाधामाच्या यात्रेनंतर अल्पावधींतच हरिसंकीर्तनाचें केन्द्र बनलेली येथील जागा नजीकच्या वास्तूसह, श्रीवासांच्या व गौरांगांच्या घरासह भागीरथीनें आत्मसात् केलेली असली तरी अंगणाची जागा दाखविण्यांत येतेंच. आज या जागेंत चैतन्यांच्या 'विरागी' अनुयायांचा प्रसिद्ध 'आखाडा' असून नित्यानंदांचे वंशज गोस्वामी त्याचे धनी आहेत. या आखाड्यांत श्रीचैतन्यप्रभूंचीच मूर्ति उपासिली जाते. नवद्वीपांतील चैतन्यलीलेचा विचार केल्यास हरिसंकीर्तनानें इतकें पावन झालेलें दुसरें स्थान दाखवितां येणार नाहीं. सामान्यतः चैतन्य संप्रदायाचा प्रत्येक आखाडा कोणत्या ना कोणत्या सांप्रदायिक मंदिराशीं संलग्न असतो. तथापि येथील 'आखाडा' स्थानाच्या स्वयंसिद्ध माहात्म्यामुळेच श्रेष्ठत्व पावला आहे. नित्यानंदांचें नवद्वीपांत आगमन झाल्यावर श्रीवासांचें घरच त्यांचें निवासस्थान होतें. श्रीवास पांडित प्रभूंच्या पित्यांचे परमस्नेही आणि महान् भगवद्भक्त होते. त्यांच्या पत्नी मालती याहि शचीमातेच्या स्नेहभाजन होत्या. या ईश्वरपरायण प्रेमळ दांपत्यानें नवद्वीपीय सर्वच भक्तमंडळीवर वात्सल्याचें निरंतर छत्र धरलें. यवनभक्त हरिदास आणि नित्यानंद त्यांच्याच आश्रयास राहिले होते. गोड भक्तिगीतांनीं — मृदंग (खोळ) आणि करताल यांच्या वाद्यध्वनींनीं आणि नामसंकीर्तनांनीं हें स्थान साडेचारशें वर्षे नियमितपणें निनादित होत आलें आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

५. बडा आखाडा आणि अन्य आखाडे — नवद्वीपांतील सर्वांत मोठा आखाडा बडा आखाडा म्हणून प्रसिद्ध आहे. पंचवीस-तीस विरागींना आश्रय देण्याइतपत मोठें दहा-बारा आखाडे नवद्वीपांत असून अनेक लहान आखाडे मंदिरा-मंदिरापाशीं संलग्न आहेत. आखाड्यांतून सामान्यतः गौर-निताई आणि राधाकृष्ण यांच्या मूर्तींचें पूजन होतें. ' बडा आखाडा ' या ठिकाणीं चैतन्यांऐवजीं श्रीकृष्णाचीच पूजा केली जाते.

साधारण मोठ्या असलेल्या प्रत्येक आखाड्यांत मोकळें अंगण वा फरशी केलेली, छपरानें आच्छादलेली जागा कीर्तनासाठीं राखून ठेवलेली

बडा आखाडा

असते. आखाड्यांत प्रसंगोपात्त सार्वजनिक संकीर्तन होतेंच. एरवीं श्री-भागवतपुराण, श्रीचैतन्यचरितामृत या ग्रंथांचें वाचन चालतें. आखाड्याच्या महंतांच्या पुण्यतिथीसारख्या प्रसंगीं 'महोत्सव' साजरा करण्यांत येतो आणि त्या वेळीं भक्तजनांस मोठें मिष्टान्न भोजन देण्यांत येतें. आखाड्यांतील पूजेत प्रथम गुरुपूजा, नंतर चैतन्यपूजा आणि नंतर राधाकृष्णपूजा असा सामान्यतः क्रम असतो. आखाड्याचे महंत हे भेरवधारी विरागी असतात आणि त्यांनाच इतरांस 'भेरव' नामक दीक्षा देण्याचा अधिकार असतो.

६. श्रीनित्यानंद-मंदिर : नित्यानंदांस चैतन्यसंप्रदायी कृष्णाग्रज बलरामाचा अवतार समजतात. चैतन्यप्रणीत भक्तिकार्यांच्या प्रसाराचें श्रेय नित्यानंदांसच सर्वाधिक आहे. हे जणुं चैतन्यप्रभूंचे बहिश्चर प्राणच होते. प्रभु यांस गृहत्याग केलेले अग्रज बंधु विश्वरूप यांच्या ठिकाणीं मानीत. गौरभक्तांत संकीर्तनांत प्रारंभीं निताई (नित्यानंद) यांचेच नांव प्रथम येतें.

भजो नितार्इ-गौर राधेऽय्याम ।

जपो हरे कृष्ण ! हरे राम ॥

बंगालमध्ये अनेक चैतन्य-मंदिरांतून नितार्इचीहि मूर्ति पूजिली जांते. नवद्वीप येथील या मंदिरांत श्रीनित्यानंदांची स्वतंत्र मूर्ति असून गौरांगांच्या द्वितीय विग्रहाच्या श्रद्धेनें तिचें पूजन केलें जातें.

नित्यानन्दमहं वन्दे कर्णे लंबितमौक्तिकम् ।

चैतन्याग्रजरूपेण पवित्रीकृतभूतलम् ॥

या श्लोकांत चैतन्यांच्या अग्रज स्वरूपांत त्यास वंदन केलें आहे. चैतन्यचरिताच्या अनुषंगानें यांच्या रूपमाधुरीचें वर्णन दिलें आहेच. प्रभु चैतन्यांनीं पुरीस निवास केल्यावर राठ देशीं भगवन्नामप्रचाराचें कार्य नित्यानंदांवरच सोपविलें. तें कार्य त्यांनीं फारच व्यापक प्रमाणावर सिद्धीस नेलें. आणि हीन जाति आणि जातिहीन सर्वास भक्तिगंगेचा प्रवाह मुक्त करून देऊन ' अवधियांपुरतें ओसंडलें पात्र ' या उक्तीची सार्थकता बंगाल देशांत सिद्ध केली. पुढें प्रापंचिकांस निष्काम प्रभुसेवेचा आणि हरिभक्तीचा आदर्श घालून देण्यासाठीं महाप्रभूंच्या आज्ञेनें यांनीं गृहस्थाश्रम स्वीकारला. यांच्या वंशजांनींहि वैष्णव भक्तीच्या प्रसारांत फारच मोठा कार्यभाग उचलला.

७. नित्यानंद-मीलन : या मंदिरांत गौरांगप्रभूंनीं नंदन आचार्यांच्या घरीं नित्यानंदांची प्रथम भेट घेतली त्या महत्त्वपूर्ण प्रसंगाची लीला दर्शविली आहे. गौरांगांच्या दर्शनानें नित्यानंद निर्निमेष दृष्टि लावून संज्ञाहीन स्थिति पावले असतां प्रभूंच्या संकेतावरून श्रीवास पंडितांनीं भागवतांतील पुढील श्लोक गायिला —

बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं

बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयंतीञ्च मालाम् ।

रन्धान्वेणोरधरसुधया पूरयन्नोपवृन्दै —

वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥

अवधूतशिरोमणि शुकदेवांनाहि ज्या श्लोकानें मोहिनी घातली, तो हा श्रीकृष्णाच्या गोपवेशाच्या माधुरीचें वर्णन करणारा श्लोक ऐकून नित्यानंद प्रथम मूर्च्छित झाले व नंतर प्रेमोन्मादानें नृत्य करूं लागले.

तेव्हां प्रेमभरानें गौरांगांनीं त्यांस दृढालिंगन दिलें. ह्या दोन महापुरुषांच्या मीलनाचा हा प्रसंग या मंदिरांत मनासमोर साकार झाल्याविना रहात नाही. हा सर्व प्रसंग ज्या भाग्यवंताच्या घरीं घडला, त्या नंदन आचार्यांचें चैतन्यांच्या उत्तरजीवनांत महत्त्वाचें स्थान आहे. पुरी-निवासांत नंदनाचार्यांनीं प्रभूंची अत्यंत पतिपरायण पत्नीहूनहि जास्त काळजी घेतली. म्हणून नंदनाचार्यांना भक्त सत्यभामेचा अवतार समजतात.

८. श्रीअद्वैताचार्य-मंदिर : श्रीचैतन्यांच्या भक्तिमंदिराचे सर्वांत दृढतर आधारस्तंभ अद्वैताचार्य. यांचें या मंदिरांत दर्शन घेतलें कीं, चैतन्यांचा अवतार यांच्याच तपस्येचें आणि कृष्णोपासनेचें फळ असल्याचें स्मरण होऊन मस्तक विशेष विनम्र होतें. चैतन्यांच्या आविर्भावापूर्वीपासून वैष्णव भक्तांचें केंद्र बनलेले अद्वैताचार्य वयानें गौरांगांच्या वडिलांप्रमाणें होते. विश्वरूपांचे तर ते साक्षात् गुरुच होते. पण गौरांगांच्या ठिकाणीं भगवद्भाव ठेवून प्रभूंची चरणधूळ ते मस्तकीं धारण करीत. अद्वैताचार्यांच्या निर्मल आदर्शामुळेंच चैतन्यभक्तांत भक्तिवैराग्याचें संरक्षण होण्यास मदत झाली.

वर वर्णिलेल्या मंदिरांखेरीज चैतन्यसंबद्ध आणखी तीस-पस्तीस मंदिरें नवद्वीप धाम येथें आहेत. त्यांतील बरींचशीं चैतन्यांच्या विविध लीलांचें दर्शन घडविणाऱ्या मातीच्या मूर्तींनीं युक्त आहेत. कांहींचीं केवळ नांवें पुढें दिलीं आहेत.

९. गौरांगजन्मलीला, १०. गौरांगबाल्यलीला, ११. गौरांग-विवाहलीला, १२. जगाई-मधाई-उद्धार, १३. श्रीगौरगोविंदमंदिर, १४. गदाधर अंगण, १५. गुप्तवृन्दावन आणि पंचतत्त्व, १६. महाप्रभूंची ढोलवाडी, १७. हरिसभा आणि हरिभक्तिप्रदायिनी सभा, १८. षड्भुज गौरांग अथवा वैकुंठधाम, १९. विश्वरूप-गौरांग २०. श्रीमहाप्रभुचा भीटा, २१. छोट्या आखाडा, २२. बलदेव आखाडा, २३. श्रीगोविंदजी-मंदिर, २४. पुरी-गंभीरामठ, २५. श्रीवृन्दावनचंद्र, २६. सोनार निताई-गौर, २७. श्रीगौर-विष्णुप्रिया, २८. गदाधर-संगम इत्यादि.

यांखेरीज नवद्वीपाची अधीश्वरी देवता पौडामाता, सिद्धेश्वरी आणि वृद्ध शिव हीं दोन मंदिरें विशेष महत्त्वाचीं मानलीं जातात.

परिसरांतील पुण्यस्थळे :

मायापूर : भागीरथीच्या पैल तीरावरील गौडीय मठाचें मायापुर हें मुख्य स्थान असून मठानुयायी ह्यास नवद्वीप धाम मानतात. येथील **श्रीयोग-पीठ** हें मुख्य मंदिर श्रीचैतन्यप्रभूंच्या आविर्भावाचें स्थळ समजण्यांत येतें. मायापुरांतहि **श्रीवास अंगण** दाखविण्यांत येतें. येथील अन्य पुण्यस्थानें व मंदिरें : श्रीअद्वैत-मंदिर, श्रीचैतन्यमठ, श्रीमुरारिगुप्ताचें सीताराम-मंदिर आणि राधाकृष्ण-मंदिर इत्यादि सांगतां येतील. बह्लाळ दिधी अथवा पृथुकुंड मायापुरांतच असल्याचें मागें सांगितलें आहेच.

जन्हुनगर — नवद्वीपाजवळील या स्थळीं जन्हु मुनींचें स्थान दाखविण्यांत येतें. जन्हु ऋषींनीं संपूर्ण गंगा प्राशन करून पुन्हा जघंतून विमुक्त केल्याची घटना येथेंच घडली, असें भक्तगण समजतात.

सीमंत द्वीप — मायापुराजवळील या स्थानीं सीमंतनी देवीचें मंदिर असून याच ठिकाणीं शरडॉगामध्यें असलेल्या जगन्नाथ-मंदिरांत पुरीच्या मंदिराप्रमाणेंच श्रीकृष्ण, बलराम आणि सुभद्रा यांच्या मूर्ति आहेत.

गोड्रुम द्वीप — या द्वीपांतील सुरभिकुंज नामक एक महान् अश्वत्थ वृक्ष एक गौरलीलास्थल मानण्यांत येतो. या द्वीपांतच गौडीय मठसंस्थापक श्रीभक्तिविनोद ठाकूर यांचें समाधि-मंदिर आहे.

हरिहर क्षेत्र — अलकनंदा नदीच्या पश्चिमेस गंडकीच्या किनाऱ्यावरील हें ठिकाण पुण्यक्षेत्र समजलें जातें.

महावाराणशी — हरिहर क्षेत्राजवळ हें स्थान असून येथें श्रीशिवपार्वती-मंदिर आहे.

देवपाडा (देवपल्ली) — येथें नृसिंह-मंदिर असून भगवान् नृसिंहांनीं हिरण्यकशिपु-वधानंतर येथें विश्रांति घेतली, असें सांगण्यांत येतें.

माजिदा (मध्यद्वीप) — यास सप्तर्षींचें भजनस्थल समजलें जातें. कारण येथें सात ऋषींच्या नांवानें सात टेकड्या दाखविल्या जातात. या सात टेकड्यांच्या दक्षिणेस वहाणाऱ्या जलधारेस गौरभक्त गोमती म्हणतात आणि तिच्या किनाऱ्यास नैमिषारण्य मानतात. त्यांची श्रद्धा आहे कीं, शौनकादि ऋषि येथें भविष्यकालीं 'चैतन्यभागवत' श्रवण करतील.

चाँपाहाटी — येथें गौरगदाधर मठ आहे. या स्थानाबाबत अशी एक लोककथा आहे कीं, येथें द्वापरयुगांत समुद्रसेन राजाची राजधानी होती. युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञाच्या वेळीं दिग्विजय करीत आलेल्या भीमास समुद्रसेन राजानें महा संकटांत टाकलें. पण त्याच्या संरक्षणास श्रीकृष्ण प्रगट होतांच त्यानें भीमाचा सत्कार केला.

शांतिपूर — नवद्वीपापासून बारा मैलांवर शांतिपूर हें प्रसिद्ध क्षेत्रस्थान आहे. श्रीअद्वैताचार्यांचा येथें निवास होता. आज शांतिपूर गौडीय वैष्णवांचें श्रीपीठ म्हणून प्रसिद्ध आहे. अद्वैताचार्यांस गौडीय वैष्णव शंकराचा अवतार समजतात. येथें अनेक शिव-मंदिरे असून बाजारपेठेंत महाकालीची अत्यंत विशाल मूर्ति आहे.

कटवा — हें गांव नवद्वीपाहून चोवीस मैल दूर असून चैतन्यांच्या संन्यासग्रहणाचें स्थळ म्हणून प्रसिद्धि पावलें आहे. येथें महाप्रभु चैतन्यांचें मंदिर असून तें गौडीय वैष्णवांचें एक तीर्थक्षेत्र आहे.

याप्रमाणें नवद्वीप आणि त्याचा बराच मोठा परिसर अनेक पुण्य-स्थळानीं गजबजलेला आहे.

यात्रामहोत्सवादि :

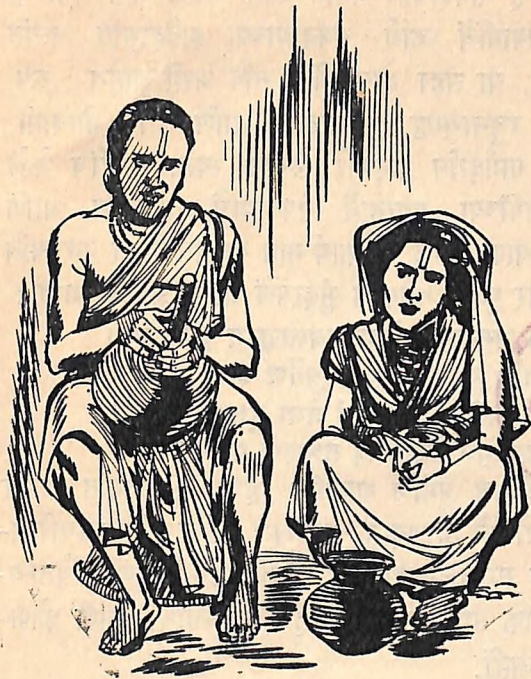
१. गौरांग-जन्मोत्सव : फाल्गुनी पौर्णिमेस **दोलयात्रा** आणि गौरांगजन्म हे दोन्ही उत्सव येत असल्यामुळें या वेळीं तीन-चार दिवसांची मोठी जत्रा (मेळा) भरते. सर्व चैतन्य-मंदिरांतून उत्सव साजरा होतो. चैतन्यलीलेशीं संबद्ध एकूण एक स्थानांची **परिक्रमा** करणें ह्याच प्रसंगीं महापुण्यप्रद समजतात. ही परिक्रमा चार किंवा पांच दिवसांत पूर्ण होऊं शकते.

२. रासयात्रा : कार्तिकांत येणारा हा उत्सव सर्वांत अधिक लोक-प्रिय असून दूरदूरच्या ठिकाणांहून चैतन्यानुयायी विरागींचे समुदाय आणि अन्य भक्तांचे समुदाय येथें एकत्र होतात. तीन रात्रीं सामूहिक नृत्यगीतांच्या जल्लोशांत घालविल्या जातात. वृंदावनांतील रासक्रीडेच्या स्मरणार्थ हा उत्सव मोठ्या उत्साहानें साजरा होतो. या प्रसंगीं खोळ — मृदंग आणि झांज — करताल यांच्या प्रचंड कल्लोळध्वनीबरोबर सामूहिक नृत्यसंकीर्तनांत बेहोश होणारे भक्तसमुदाय चैतन्यकालीन उद्दाम संकीर्तनांची आठवण देतात.

या दोन उत्सवांखेरीज कृष्णजन्माष्टमी, रथयात्रा, झूलनयात्रा (श्रावण) आणि राधाष्टमी (भाद्रपद) हे उत्सवहि मोठ्या उत्साहाने साजरे होतात.

३. महोत्सव : महोत्सव शब्द सामान्यतः सार्वजनिक मिष्टान्न-भोजन-सभारंभासहित साजरा होणाऱ्या कोणत्याहि उत्सवास लावतात. त्या त्या मठाच्या वा आखाड्याच्या महंताच्या पुण्यतिथीपासून कोणत्याहि

नैमित्तिक प्रसंगापर्यंत अनेकदां महोत्सव साजरे केले जातात.

अशा अनेक उत्सवप्रसंगां भक्त-जनांचे प्रचंड मेळे भरून ' हरि बोल, हरि बोल ' गजराने आजहि नवद्वीप धाम नि ना दि त होतें. न व द्वी पा प्र मा णे चै त न्यां चीं व राधाकृष्णांचीं मंदिरें साऱ्या बंगाल आणि ओरिसांत विखुरलेलीं आहेत.

चैतन्य-संप्रदायांतील बाऊल बैरागी जोडपें

श्रीचैतन्यपूजा :

आपल्या जीवितकालांत प्रभु चैतन्य कृष्णावतार म्हणून प्रसिद्धि पावले. पण त्यांच्या मूर्तीच्या पूजनास व्यापक प्रमाणांत कधी आरंभ झाला, हें निश्चितपणें सांगणें कठीण आहे. या कार्यांत वंशीदास आणि नरहरि सरकार यांचें नांव उल्लेखनीय आहे. वंशीदासानें चैतन्यांच्या

मूर्तिपूजेचा प्रचार केला. चैतन्यांच्या निर्याणानंतर यानेच विष्णु, देवीसाठी चैतन्यांची काष्ठमूर्ति बनविली. यानंतर नरहरि सरकार याने चैतन्यविषयक अनेक भक्तिरसपूर्ण पदांची रचना केली आणि चैतन्यांच्या पूजाविधीस व्यवस्थित रूप दिले

श्रीचैतन्य-संप्रदाय - चैतन्यांचा भक्तिमार्ग चैतन्यमत किंवा चैतन्य-संप्रदाय या नावाने वृद्धिंगत झाला. स्वतः महाप्रभु चैतन्य, नित्यानंद आणि अद्वैताचार्य हे संप्रदायाचे प्रधान स्तंभ असले तरी त्यांच्या खालोखाल सहा गोस्वामींचे कार्य संप्रदायाच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते. या सहा गोस्वामींचीं नावे अशीं आहेत : रूप, सनातन, रघुनाथदास, रघुनाथभट्ट, गोपाळभट्ट आणि जीव गोस्वामी. चैतन्यांनी संप्रदायास मार्गदर्शन करणारे लेखन स्वतः कांहींच केले नाही. पण या गोस्वामींच्या प्रयत्नाने संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान आणि आचारमार्ग यांचे व्यवस्थापन झाले. हे कार्य मात्र वृंदावन येथून करण्यांत आले. चैतन्यमताचे सार पुढील श्लोकांत सुंदरपणे ग्रथित झालेले आहे :

आराध्या भगवान् ब्रजेशतनयस्तद्धाम वृंदावनम् ।

रम्या काचिदुपासना ब्रजवधूवर्गेण या कल्पिता ॥

शास्त्रं भागवतं प्रमाणममलं प्रेमा पुमर्थो महान् ।

श्रीचैतन्यमहाप्रभोर्मतामिदं तत्रादरो नः परः ॥

श्रीमद्भागवत ग्रंथास प्रमाण शास्त्रग्रंथ म्हणून संप्रदायांत आदर असला तर त्यांच्या जोडीने कृष्णदास कविराज यांचा 'चैतन्यचरितामृत' ग्रंथ श्रेष्ठतम ग्रंथ समजला जातो. 'श्रीचैतन्याष्टक' म्हणून चैतन्यरचित केवळ आठ श्लोक मात्र उपलब्ध आहेत. चैतन्यांची दुसरी कोणतीच रचना उपलब्ध नाही.

प्रभु चैतन्यांसारखे भक्तिप्रेम मानवजातीने कधीच पाहिले नाही. सॅफो, मीरा, हेलॉईस आणि लैला यांची प्रीति म्हणजे चैतन्यांच्या प्रीतीचे केवळ क्षीण पडसाद ! आपल्या प्रियतमाची एवढी निरंतर प्रीति-वेदना कोणीच अनुभवली नसेल. त्यांच्याच शब्दांत भगवान् श्रीकृष्णाची प्रार्थना करू या :

नयनं गलदश्रुधारया । वंदन गद्गदरुद्धया गिरा ॥

पुलकैर्निचितं वपुः कदा । तव नामग्रहणे भविष्यति ॥

३२ : श्रीचैतन्यलीलाधाम

राठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतः

७६००४

REFBK-0012206

REFBK-0012206